

MÖVZU 6: IX-XI əsrlər fars ədəbiyyatı. Rudəki, N.Xosrov, Dəqiqi, Firdovsi, F.Gürgani yaradıcılığı Şərq ədəbiyyatında xüsusi mərhələ kimi (2 saat)

RUDƏKİ

Əbu Əbdullah Cəfər ibn Məhəmməd Rudəki 855/860-cı illər arasında Tacikistanın Pəncrud yaşayış məskənində anadan olmuşdur. Rudəki şairin təxəllüsüdür. Mənbələrdə bu təxəllüs onun rud musiqi alətində çalması və ya Rudək kəndində anadan olması ilə əlaqələndirilir. “Əcəm şeirinin atası” adlandırılan, qoca şərqin Homeri sayılan Rudəki zəngin yaradıcılıq irsinə sahib olmuşdur. Onun 7 poema, “Kəlilə və Dimnə” və “Sundubadnamə” və s. adlı əsərlər yazdığı təsdiqlənir. Bəzi mənbələrdə onun ərəbcə-farsca lüğət yazması haqqında da məlumatlar verilir. Rudəki yaradıcılığı Şərq ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələ hesab olunur. Onun “Qocalıq” qəsidəsinə dahi Nizaminin nəzirə yazması təsadüfi deyildir. Ümumiyyətlə Rudəki ədəbi irsinin 99 min beyt olduğu (Səid Nəfisi) tərəfindən təsdiqlənsə də, bunlardan 804 beyti zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Bu nümunələr qəsidə, qitə, rubai, məsnəvi, ayrı-ayrı lirik şeir parçalarından ibarətdir. Onun ömrünün müəyyən tarixləri Samani sarayı ilə bağlıdır. O, bu sarayda məliküşşüərə rütbəsinə qədər yüksəlsə də, saray ziddiyyətləri onun həyatına təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, Rudəkinin yaxın dostu olan Samini vəziri Übeydullah Bələmi hökmdar Əmir Nəsr ibn Əhmədin qəzəbinə tuş gəlmiş və bütün dostları ilə birlikdə cəzalandırılaraq saraydan qovulmuşdur. Rəvayətə görə təxminən 937-ci ildə hökmdar Rudəkinin gözlərinə mil çəkdirərək onu kor etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Rudəkinin kor olması ilə bağlı iki fikir mövcuddur. Bir fikrə görə Rudəkinin korluğu anadan gəlmədir, başqa fikrə görə isə şair ona verilən cəza nəticəndə kor olmuşdur. Lakin şairin həyatı ilə bağlı bəzi faktlar – onun şah səfərə çıxarkən şahı müğənni və şair kimi müşayət etməsi, hökmdara mədhiyyələr yazması, yaşadığı doğma yerlərin təbiət gözəlliklərini əks etdirən tablolar yaratması və s. hallar deməyə əsas verir ki, Rudəki anadan gəlmə kor olmamışdır.

Rudəki şeirində ilk rübai yazan şair kimi dəyərləndirilir. Yaradıcılığının ilk dövründə daha çox nikbin olmuşdur. Onun sənətində insanın kamilliyə çağırışı əsas yerlərdən birini tutur. Şair elmi, əxlaqi, sağlam ruhu və s. dəyərləri insan üçün vacib hesab edir.

Dörd şey azad edər insanı qəmdən:

Yaxşı ad, elm, əxlaq, salamat bədən.

İlahi bəxş edən bu dörd neməti

Xoşbəxtdir, hər kimin olsa qisməti

(Tərcüməçisi – İsmayıl Cəfərpur)

Rudəkinin Orta Asiyada yaranan, Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılan anti-feodal hərəkət kimi xarakterizə olunan kərmətizminə rəğbəti olmuşdur. Bu da özlüyündə Rudəki şeirinin ictimai məzmununa təsir göstərmiş, əsərlərindəki mübarizə və etiraz motivini gücləndirmişdir.

Rudəki 941-ci ildə vəfat etmişdir.

ƏBÜLQASIM FİRDOVSI

Əbdülqasım Firdovsi (Həsən ibn Əli və ya Həsən ibn İshaq Şərəfşah) təxminən 934-cü ildə İranın müqəddəs Məşhəd şəhərindən 15 km şimalda yerləşən Tus şəhərinin Baj (Paj) kəndində mülkədar ailəsində (İran və Mavəraünnəhrdə o vaxtki terminə dəhقان) anadan olmuş və 1024-cü ildə doğma Tus şəhərində vəfat etmişdir.

O, böyük ensiklopedik şəxsiyyətlər olan Əbu Nəsr Fərabî (870-950), Əbu Əli ibn Sina (980-1037), Əbu Reyhan Biruni (973-1048) ilə eyni dövrdə yaşamışdır. Firdovsi Şərq fəlsəfəsi və İslami elmlərə dərinlənən yiyələnmişdir. O, ana dilinin incəliklərinə bələd olmaqla yanaşı, ərəb dilini və "Avesta"nın yazıldığı dili də bilmişdir. Bu mənada onun ərəb və fars dilli mənbələrlə tanışlığı şübhəsizdir. Ədəbiyyat tarixində "Şahnamə", "Yusif və Züleyxa", Sultan Mahmudu həcv edən əsərlərin müəllifi kimi məşhurdur. Onun həm həyatı, həm də yaradıcılığı haqqında çoxlu rəvayətlər mövcuddur. Bu rəvayətlərin bir çoxundan şairin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində ilkin və etibarlı mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Tədqiqatçıların bir qismi həmin rəvayətləri uydurma hesab etmiş, hətta bu rəvayətlərin şairin həyat və yaradıcılığı haqqında yanlışlıq yaratdığını (Bertels) qeyd etmişlər. Amma hər halda, bunların həqiqət və ya uydurma olmasından asılı olmayaraq, Firdovsi haqqında formalaşan fikirlərin əsasında bu cür rəvayətlərin

dayanmasını danmaq qeyri-mümkündür. Dövriyyədə olan rəvayətlərin ən məşhuru Firdovsi ilə Sultan Mahmud arasında yaranmış ziddiyyətlə əlaqədardır. Sultan Mahmudun Firdovsiyə “Şahnamə”nin hər beytinə vəd etdiyi qızıl pulu verməməsi ilə bağlı yaranmış rəvayətlər böyük üstünlük təşkil edir. Həmin rəvayətlərdən biri belədir ki, Sultan Mahmud Firdovsiyə İran tarixini nəzmə çəkmək üçün hər beytinə bir qızıl pul ödəmək şərti ilə “Şahnamə” yazmağı sifariş verir. Firdovsi əsəri tamamlayandan sonra Sultan Mahmud vədinə əməl etmir, qızıl pul əvəzinə şairə gümüş pul göndərir. Bundan hiddətlənən Firdovsi hökmdara həcv yazır və doğma şəhərini tərk edir. Əmələndən peşman olan Sultan Mahmud sonralar vəd etdiyi qızıl pulu Firdovsiyə göndərir. Guya qızıl pulu gətirən karvan şəhərin bir darvazasından içəri girərkən, digər darvazadan Firdovsinin cənazəsini çıxarırmışlar. Və Firdovsinin qızı bu puları qəbul etməyib, geri qaytarmışdır. Başqa bir rəvayətdə isə deyilir ki, Firdovsi qızına cehiz almaq məqsədi ilə Sultan Mahmuddan pul istəmiş və Sultan Mahmud bu pulu yalnız onun “Şahnamə” yazacağı təqdirdə verəcəyini vəd etmişdir. Sonluq isə yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə başa çatmışdır. Başqa bir variantda isə Sultan Mahmud və Firdovsi ixtilafının əsas səbəbi Əli Nazimin göstərdiyi kimi, Firdovsinin təmsil etdiyi dehqan (mülkədar) sinfi ilə Sultan Mahmud hakim təbəqəsi arasında yaranan ictimai-siyasi, dini antoqonizmin olması idi. Qeyd edək ki, Firdovsinin ölümündən təxminən bir əsr sonra (XII əsrdə) formalaşmağa başlayan bu cür rəvayətlərin onun real həyatı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əslində isə bir sıra mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, Sultan Mahmudun Firdovsiyə olan münasibəti şairin millətçi düşüncəsi və türkcə ögey yanaşmasından irəli gəlmişdir.

Firdovsinin “Şahnamə” epopeyası dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən biridir. Uzun illərin gərgin zəhmətinin məhsulu olan “şərti olaraq “əsatiri”, “qəhrəmanlıq” və “tarixi” dastanlar adlandırılmış “Şahnamə”nin mündərəcəsi ibtidai insanların yer üzündə ilkin təşəkkül dövründən başlamış eramızın VII əsrinə qədər, əsasən, Asiya qitəsində baş vermiş hadisələrin poetik təsvirini əhatə edir” (M.Əlizadə). Əlli hissə, 120 min misralıq “Şahnamə” Samanilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə bəzi mənbələrdə 15 il (975-990), bəzi mənbələrə əsasən isə 30 ilə yazılıb tamamlanmışdır.

Firdovsiyədək fars ədəbiyyatında tarixi əks etdirən bir sıra əsərlər, əfsanə və rəvayətlər mövcud olmuşdur ki, bunlar da özlüyündə “Şahnamə”nin ideya qaynağı və istifadə mənbəyinə çevrilmişdir. Təbii ki, Firdovsinin “Şahnamə”si orijinallığı ilə bütün hallarda onlardan üstün mövqedə dayanmışdır. Firdovsi “Şahnamə”ni yazarkən Dəqiqinin min beytlik dastanını öz əsərinə daxil etmiş və bu bərdə “Şair

Dəqiqinin dastanı” hissəsində bəhs açmışdır. Bundan başqa pəhləvi dilində yazılmış “Xvataynamak”, Əbu Mansur əl-Müəmmərinin nəsr ilə yazdığı “Şahnameyl-Əbu Mənsuri”, (957) və s. kimi əsərlər, əfsanə və rəvayətlər, ahıl insanların söylədiyi tarixi bilgilər və s. “Şahnamə” üçün qaynaq olmuşdur. Firdovsinin Sultan Mahmud sarayına yol tapması ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər formalaşmışdır. Deyilənə görə Qəznəvi sarayına buraxılmayan Firdovsi güllü-çiçəkli bir bağda məclis qurmuş saray şairləri – Ünsüri (970/980 - 1040/1050), Fəruxi (... - 1078), Əscudi (... - 1040) ilə rastlaşır. Firdovsi onlara şeir həvəskarı olduğunu bildirəndə saray şairləri onu məclislərinə dəvət etmiş və deyəcəkləri rübaini tamamlamağı ondan tələb etmişlər:

Ünsüri! Ay nurlu üzün qədər deyildi rövşən

Fərruxi: Açmaz yanağın misli-qızılgül gülşən

Əscudi: Kirpiklərin ilə deşilər hər çövşən

Firdovsi: Eynən elə bil Givin oxu ilə Peşən

Firdovsinin bu cür uğurlu çıxışı hamını heyratə gətirmiş, ona diqqəti artırmışdır. Görkəmli şərqşünas alim prof. Mübariz Əlizadənin fikrincə, Firdovsinin saraya gəlməsində və “Şahnamə”ni hökmdara təqdim etməsində həmin şairlərin böyük təsiri olmuşdur. (Başqa mənbələrdə Firdovsi ilə adları çəkilən saray şairləri arasında kəskin ziddiyyətlərin olduğu deyilir.)

“Şahnamə” əsatiri, qəhrəmanlıq, tarixi əsər kimi insani duyğuların, bəşəri ideyaların tərənnüm edilməsində müstəsna təsir gücünə malikdir. Firdovsi müharibələri insanlığın və bəşəriyyətin faciəsi kimi dəyərləndir. Buna görə şair əsərdə müharibələrə daha çox yer ayırır ki, insanlar onun yalnız fəlakət olduğunu anlaya bilsinlər. Əsər ənənəvi Şərq bədii düşüncəsində sistemləşdirilmişdir. Bu mənada Allahın, Peyğəmbərin və onun 4 əshabəsinin (Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli), dövrün hökmdarının (Sultan Mahmudun), aqlın tərifi ilə yanaşı, dünyanın, insanın, günəşin, ayın yaranması haqqında fikirlərin yer tapması özünəməxsus ifadə üstünlüyünü təmin edir. Kəyumərs, Huşəng, Təhmürəs, Cəmşid, Zöhhak, Fəridun, Mənuçehr, Keyqubad, Keykavus, Söhrab, Rüstəm, Siyavuş, Firəngiz və s. obrazlar vasitəsilə proseslərə yanaşma və münasibətin əfsanəvi-tarixi konteksti müəyyənləşir, böyük bir tarixi epoxa misli-bərabəri olmayan poetik ifadə tərzində nəzərə çatdırılır.

Bu səbəbdən oxucu “Şahnamə”də min illər boyu ədalətsiz hökmdarların idarəçiliyindən cana doymuş xalqın mübarizə ruhunu, insanların alicənablıq, insanpərvərlik, sülhsevərlik duyğularını, hamıya məxsus dünyada hamının bərabər, rahat, müharibəsiz yaşamaq arzularını və s. cəhətləri tarixi proseslərin son nəticəsi və şair ideali kimi görür, onu təsdiqləyir.

“Şahnamə”dən müəyyən parçalar Azərbaycan dilinə müxtəlif illərdə Rəşid bəy Əfəndiyev, Abbas ağa Qaibov, M.Ə.Sabir, Əli Nəzmi, Abdulla Şaiq, Mikayıl Müşfiq, Mir Mehdi Seyidzadə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Lakin əsəri bütöv halda dilimizə görkəmli şərqşünas alim prof. Mübariz Əlizadə tərcümə etmişdir. O, 30 il müddətində tərcümə etdiyi bu əsərin yazıldığı vəzni (mütəqarib) eynilə saxlamış, Firdovsiyə məxsus üslubu qorumuş və əsərdəki mənanı oxucuya çatdırma bilmişdir.

HACIP XOCPOB

Əbu Muinəddin Nasir Xosrov əl-Qubadiani əl-Mərvəzi 1004-cü ildə Bəlx şəhəri yaxınlığında yerləşən Qubadian qəsəbəsində anadan olmuşdur. Nasir Xosrov Səlcuqlar hakimiyyəti dövründə yaşamışdır. O, Səlcuq hökmdarı Əbu Süleyman Çağrı bəy İbn Davud İbn Səlauqun sarayında xidmət etmiş, Mərvdə vergi toplayan olmuşdur. 1045-ci ildə könüllü olaraq vəzifəsindən istefa vermiş və Məkkə ziyarətinə getmişdir. Buna səbəb yuxuda müqəddəs bir şəxsin ona vəzifədən uzaqlaşdırıb Məkkəni ziyarət etmək məsləhəti olmuşdur. Nasir Xosrov 7 ildən sonra 1052-ci ildə Məkkə səfərindən geri qayıdır. O, Ələvi- ismaili ideologiyasının təbliqatçısı kimi Səlcuqların təqibinə məruz qalır və ailəsindən, vətənindən uzaq düşərək gah Mazandaran, gah da Pamir dağları ətəklərində yerləşən yaşayış məskənlərində xəlvəti ömür sürməyə məcbur olmuşdur. Bundan başqa onun Azərbaycan, Kiçik Asiya, Suriya, Fələstin, Misir və başqa yerləri gəzərək öz ideyalarını təbliğ etməsi barədə də fikirlər mövcuddur.

Nasir Xosrov 1088-ci ildə Bədəxşan vilayətinin Yamğan vadisində vəfat etmişdir.

Nasir Xosrovun zəngin yaradıcılıq irsi vardır. 24 min misralıq lirik şeirlər divanı, “Səadətnamə”, “Rövşənainamə”, “Vəchi-din”, “Zad-ül-müsafirin”, “Cameül-hikməteyn”, “Quzariş və Rəhaiş”, “Səfərnəmə” adlı fəlsəfi-didaktik poema, traktak və səyahətnamə əsərləri Nasir Xosrovun zəngin və çoxşaxəli

yaradıcılığından xəbər verir. Eyni zamanda şair- filosofun “İksiri əzəm”, “Qanuni əzəm”, “Kənzül həqayıq” və s. adlı əsərlərinin olduğu haqqında məlumatlar verilsə də, həmin əsərlərin mətnləri əldə edilməmişdir. Nasir Xosrov riyaziyyat, astrologiya, fəlsəfə, fiqh və s. elmləri dərinlən bilmiş, ustad rəssam kimi tanınmışdır.

Onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Səfərnəmə” səfər təəssüratları əsasında yazılmış nəsr nümunəsidir. Ədəbiyyatşünaslıq, dilşünaslıq, tarixşünaslıq, coğrafiyaşünaslıq, islamşünaslıq baxımından maraq doğuran bu əsərdə Asiya və Afrikanın ayrı-ayrı xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi, dili, həyat tərzini, dini, iqlimi və s. haqqında məlumatlara rast gəlinir. Nasir Xosrovun həyatının 7 illik bir dövrü Məkkədə keçdiyindən “Səfərnəmə”də Məkkə ilə bağlı təəssüratlara çox yer verilmişdir. Əsərdə Azərbaycanla bağlı verilən məlumatlar böyük maraq doğurur. Belə ki, Azərbaycanın bir sıra elm və mədəniyyət xadimləri, qədim yaşayış məskənləri, dəniz və çayları ilə bağlı fikirlərin 1000 yaşlı “Səfərnəmə”də yer alması bir sıra cəhətlərlə yanaşı, tarixilik baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Nasir Xosrovun Azərbaycanın görkəmli şairi Qətran Təbrizi (1012-1088) ilə görüşünü əks etdirən səhnə olduqca maraqlı təsir bağışlayır:

“Təbrizdə Qətran adlı (Qətran Təbrizi-E.Q.) şairlə görüşdüm. Gözəl şeir oxuyurdu”. Həmin parçada biz Qətran Təbrizinin Nasir Xosrovla görüşü zamanı ona öz şeirləri ilə yanaşı, İran şairləri Dəqiqi və Məhəmməd Məncik Termezinin də şeirlərini oxuduğunu öyrənir və sənət məsələləri ilə bağlı fikir mübadiləsi apardığının şahidi oluruq. Qeyd edək ki, “Səfərnəmə” Yaxın və Orta Şərq xalqları haqqında tarixi və elmi əhəmiyyəti böyük olan məlumat kitabı kimi bir sıra Şərq və Avropa xalqlarının dilinə tərcümə edilmişdir.

ФЯХРИ ЭЦРЭАНИ

ХЫ яср Иран ядэбиййатынын танынмыш шаири Фяхри Эцрэанинин щяйат вя йарадыгылыыы щаггында мялумат олдугъа аздыр. Бу сябядян шаирин щяйаты щаггында фикирляр йалныз тяхмини фярзиййяляр ясасында формалашдырылмышдыр. Фяхри Эцрэани Сяльуг дювлятинин ясасыны гойан Султан Тобырун (1040-1063) сарайында чалышмышдыр. Ещтимал олунур ки, о, Шяргин мящтяшям мящяббят ясярини – «Вис вя Рамин»и 1048-1056-ыы иллярдя гялямя алмышдыр. Шярг ядэбиййаты тядгигатчысы,

«Вис вя Рамин» ясярини Азярбайъан дилиня илк дяфя тяръцмя етмиш Аббасяли Саровлу арашдырмаларынын нятиъяси олагаг гейд едир ки, ясярин башга мцяллифляр тяряфиндян пящляви дилиндя вя фарс дилиндя нясрля йазылмыш вариантлары да мювъуд олмушдур. «Вис вя Рамин» ясярини йазмагда шаирин досту Исфашан сярдары Ябцлфят Мцзяффярин буюцк тясири олмушдур. Ясярин «Султанын Исфашандан эетмяси вя бу дастан мцяллифинин сярэцзяшти» щиссясиндя Фяхри Эцрэани бу барядя беля йазыр:

Гялямя алдыьым бу дастан ки, вар,

Мяндян яввял йазмыш нечя сяняткар.

Зяцмятля ахыдыб алын тярини,

Фарсъя сынамышлар щцнярлярини.

Гатышмыш лящъяляр, дилляр, лисанлар,

Беля топламышлар дастаны онлар...

Дедийим сюзлярдян олду хябярдар,

Шяряф таъы гойду башыма Сярдар.

Йаьышла ъанланар эццстан, деди,

Банлансын ялиндя бир дастан, деди,

Мянасыз сюзляри мян атам эярк

Бир сянят ясяри йарадам эярк.

Лакин бир сыра мянбялярдя «Вис вя Рамин» ясяринин Н.Эянъявийя мяхсус олдуьуну гейд едирляр. XV ясрдя йашамыш Дювлятшащ Сямяргянди «Тязкирят-цш щцара»да ики йердя Низаминин «Хямся»дян яввял «Вис вя Рамин» адлы ясяр йаздыьыны нязря чатдырыр. Лцтфяли бая Азяр юз мяшщур «Атяшэядя»синдя «Вис вя Рамин»и Низами Эянъявинин ады иля баьлайыр. Аббасгулу аба Бакыханов «Эццстани-Ирям» ясяриндя «Вис вя Рамин»ин Сяльуг султаны Мащмуд цццн йазылдыьыны вя ясярин Низами Ярузийя йох, Низами Эянъявийя мяхсуслуьундан сющбят ачыр. XIX ясрин яввялляриндя алман шяргщцнасы Щаммерин ясярля баьлы фикирляри дя «Вис вя Рамин»ин Низами Эянъявийя мяхсуслуьуну тясдигляйир. Эюркямли Азярбайъан ядябийятщцнасы проф.М.Ряфили 1947-ъи илдя чап олунмуш «Вис вя Рамин» проблеми» адлы тядгигатында Дювлятшащ Сямяргянди,

Лцтфяли бйй Азяр, А.Бакыханов вя Щаммерин фикирлярия, о ъцмлядян юз арашдырмаларына ясасланараг «Вис вя Рамин» ясярини Низами Эянъяви дцщасынын мящсулу кими гялямя вермяйи мягсядя мцвафиг сайыр. Лакин ясярин 1850-ъи илдя Шпринээр тяряфиндян тапылмыш ялязмасы вя 1865-ъи илдя Нассау Лис тяряфиндян илк дяфя Кялкцтгтя шящяриндя чап олунмуш варианты цзяриндя апарылан ишляр, о ъцмлядян яксяр шяргшцнасларын эялдийи нятиъяляр «Вис вя Рамин» ясяринин Фяхри Эцрэанийя мяхсус олдуьуну тясдиглямишдир.

«Вис вя Рамин» Шяргин ян мюцтяшям мящябят поемасыдыр. Мцяллиф ики севэилинин – Вис вя Раминин тимсалында юз севэиси йолунда мцбаризя апаран, щяр ъцр манеяляря синя эярян, юз хошбяхт талейиня говушан эянъяри тяряннцм етмишдир.